

<https://doi.org/10.15407/np.77.490>

УДК 94(47+57)“193/194”:[338.439.053.23:341.485+323.281]+355.311.1]-042

Тетяна Боряк,

доктор історичних наук, доцент, дослідниця, MSC4U fellow 2025-2027

історичний факультет, Вільнюський університет (Литва)

вул. Університетська 7, LT-01122, Вільнюс

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

ЧЕРВОНА/РАДЯНСЬКА АРМІЯ 1930-Х – ПОЧАТКУ 1940-Х РР. ЯК СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ І ТРАНСЛЮВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР*

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування пам'яті про Голодомор у середовищі червоно- та радянськoї армії як складового українського суспільства та маркера громадської думки у формі суспільно-політичних настроїв: дискретність чи тяглість, джерела формування, ядро пригадування та канали трансляції. **Методологія** дослідження побудована на принципах історизму та об'єктивності, а головними методами стали періодизація та джерелознавчий аналіз. **Наукова новизна.** Запропоновано результати аналізу історичних джерел для підтвердження висновків інших дослідників щодо тяглості пам'яті про Голодомор на прикладі Червоної/Радянської армії. **Висновки.** Попри спрощену джерельну базу, спричинену відсутністю оригінальних документів, переказаних нам спецслужбами та військовою/воєнною цензурою, збережені історичні джерела дають змогу говорити про спорадичну присутність в інформаційному просторі Червоної/Радянської армії згадок про голод. З'ясовано, що така пам'ять сприяла формуванню мережі каналів поширення відомостей про Голодомор. Доведено закріплення цієї пам'яті, яке фіксується через порівняння поточних подій з голодом 1933 р. Зрештою, дослідження обґрунтовує тезу В. Гриневича про пам'ять

* This project has received funding through the MSCA4Ukraine project, which is funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union. Neither the European Union nor the MSCA4Ukraine Consortium as a whole nor any individual member institutions of the MSCA4Ukraine Consortium can be held responsible for them. MSCA4Ukraine project ID: 101101923

про Голодомор як своєрідний запобіжник до насадження советської російськоцентричної ідентичності.

Ключові слова: Голодомор, Червона/Радянська армія, пам'ять про Голодомор, передавання колективної пам'яті, репресії 1930-х, советський тоталітаризм, заперечення Голодомору, опір 1930-х років

Актуальність теми дослідження. Станом на початок 2010-х років записування усної історії Голодомору фактично було завершено через відхід покоління очевидців. На основі виявленої, спродукованої під час усно-історичних проєктів та розсекреченої джерельної бази розпочався процес реконструкції механізму геноциду, осмислення його причин та наслідків для жертв та українського суспільства і держави загалом. Так з'явилися розвідки Ю. Шаповала про історичну пам'ять [14] та В. Гриневича про Голодомор у пам'яті українського суспільства [3, с. 346–352]. Водночас Г. Касьянов представляв іншу точку зору [7, с. 14–22], в якій він наполягав на творенні «стереотипованої культурної пам'яті про Великий Голод» [15, с. 229, 264], імпорту концепту Голодомору та політизації цього питання українськими політиками [6, с. 8, 45, 271]. Ширший методологічний контекст студій пам'яті запропонувала А. Киридон, яка стала піонером перенесення на український ґрунт західних підходів до трактування проблем пам'яті і розробок на їхній основі власних теоретичних засад щодо української історії [8]. Застосовував західну методологію у царині студій пам'яті і Г. Касьянов [16].

Однак новаторський підхід до аналізу українського суспільства 1930-х – 1940-х років запропонував В. Гриневич, який на основі великої кількості джерел особового походження довів, що пам'ять про колективізацію, Голодомор та репресії стали своєрідним запобіжником, який загальмував процес перетворення українців у Homo Sovieticus та спричинив нестачу лояльності українців до советської влади перед і на початку Другої світової війни [3, с. 126, 417, 442–443, 447–449]. Армія стала одним з аналізованих дослідником простором українського суспільства, в якому відбувалося осмислення як реалій сьогодення, так і минулих злочинів влади, зокрема Голодомору [3, с. 59, 108–109, 175, 323–324, 346 та ін.]. Саме висновки історика, що дослідження громадської думки як «суспільно-політичних настроїв», попри складність такого аналізу

через тоталітарний характер влади, є «принциповим для розуміння всієї системи відносин між владою і народом» [3, с. 16], було взято за підвалини нашого дослідження.

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування пам'яті про Голодомор у середовищі червоно- та радянським як складового українського суспільства та маркера громадської думки у формі суспільно-політичних настроїв: дискретність чи тяглість, джерела формування, ядро пригадування, канали трансляції тощо.

Виклад основного матеріалу. Ми запозичили концепт про «соціальне середовище формування і трансляції» колективної пам'яті у А. Киридон [8, с. 84]. Розвиваючи її думку, спираючись на позицію В. Гриневича про важливість врахування «принципу наступності (спадковості) політичних настроїв і соціальної поведінки в різних регіонах та серед різноманітних верств населення» [3, с. 20], ми виявили низку джерел, які засвідчують пригадування Голодомору у контексті перебування на службі Червоної/Радянської армії.

Як слушно зауважив В. Гриневич, український сегмент Червоної армії напередодні Другої світової війни залишався переважно селянським. Вчорашні селяни, чиї родини проживали чи уже пережили Голодомор, чи вони самі голодували, чи були свідками чи й навіть учасниками ліквідації приватної власності та депортацій, демонстрували «ілюзорну» підтримку партії та залишалися «потенційно “слабкою ланкою” сталінської імперії» [3, с. 442, 449]. З такою закарбованою травмою очевидці чи учасники Голодомору переміщувались в Армію – ізольоване цензурою соціальне середовище.

Однак саме завдяки війні проти українського села та геноциду 1932–1933 рр., у 1930-х роках владі не вдалося ізолювати червоноармійців в ідеологічно вивірену інформаційну бульбашку. Остання могла бути тимчасовою, але під час відпусток чи демобілізації військовослужбовці все одно стикалися з реальністю. Так, один респондент згадував, що з 1930 до 1936 р. він служив у Червоній армії, і «дуже рідко» отримував листи з дому. А з 1932 до 1934 р. він взагалі не отримав жодного листа. Він читав газети, слухав радіо, мав політзаняття, але, як і його товариші, «нічого не чули про те, що відбувалося на Україні». Лише з листа від старшої сестри Марії, отриманого на початку 1935 р., він дізнався про смерть матері, двох

молодших братів і сестри весною 1933 р. і хворобу батька, який теж невдовзі помер, не дочекавшись сина з армії [9, с. 720].

Інший респондент згадував, що два старші сини його діда з с. Кулешівка Чернігівської області служили в армії під час голоду. Опинившись вдома, обидва «були вкрай здивовані почутим і побаченим. До них навіть вісті про голод з України не доходили». В їхній родині померло двоє їхніх менших братів [13, с. 303]. Павло, старший брат іншого очевидця голоду, служив у Владивостоці під час Голодомору. Знаючи про цензуру, його батько навіть не писав нічого про голод. Тому Павло «нічого не знав, що тут робиця». І коли брат приїхав, то з подивом дізнався, що молодший брат Андрій помер від голоду [13, с. 391].

Показовою є архівно-кримінальна справа тракториста Петра Палаша (Київська область), заарештованого у травні 1934 р. Первісно на боці влади – в листопаді 1932 р. його було нагороджено за «ударну працю на соціалістичних колгоспних полях» – Голодомор, вочевидь, примусив його солідаризуватися із жертвами. Обвинувачений у антирадянській агітації шляхом поширення власних віршів серед молоді, які містили описи голоду та смертності в Україні весною 1933 р. («забрали хліб весь на голо. Залишилися люди всі голодні і їли трави і тварин»). Його висловлювання також містили згадки про голод: «Радянська влада веде населення до голоду»; «Зараз у нас багато паразитів, а тому і податки тягнуть і ведуть населення до злиднів». Володимир також неодноразово відвідував військові частини, де розповідав червоноармійцям, що «поки вони служать, їх рідні з голоду по селах помирають». Говорив: «У 1933 році більше всього померло людей на Україні. Багато людей їхало в Росію за хлібом...Своїм керівництвом та політикою довели країну до того, що люди страждають та з голоду помирають і в цьому винна вся верхівка уряду...Населення села, не дивлячись на те, що працює більше, ніж населення міста, живе гірше, помирає і пухне від голоду». Отримав три роки виправно-трудових таборів (далі – ВТТ)¹ [ГДА СБУ, спр. 75484-фп, цит. за: 2, с. 209–210].

¹ Термін «виправно-трудовий табір» (ВТТ) вперше з'явився у 1929 та проіснував до 1964 р. Таємна постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 27 червня

У січні 1933 р. було заведено справу на «заможного куркуля» Саву Гадлевського та його сина Антона. Обоє було обвинувачено у «деморалізації червоноармійців у поглядах на колгоспне будівництво», розкладанні військовослужбовців, підриві боєздатності армії. Приводом же стало те, що Сава дав Антону «спечені із висівок та відходів вівса два шматочки хліба». Останній приніс їх у казарму і демонстрував червоноармійцям зі словами: «Подивіться, товариші, як живуть колгоспники на селі і що вони їдять» [ГДА СБУ, спр. 75230-фп, цит. за: 2, с. 176]¹. Заступник командира Лука Даниленко, засуджений до смертної кари, також показував солдатам «сурогати хліба, привезеного з України» [ГДА СБУ, спр. 75203-фп, т. 1–2, цит. за: 2, с. 257].

Івана Трофименка було заарештовано 14 січня 1933 р. за «антирадянську агітацію проти заходів і політику радянської влади на селі та недбале ставлення до військової служби», що вочевидь базувалося на новинах з дому, с. Хорошевого Харківської області. Рідні писали, що «худоби із року в рік все менш, врожаї падають, селяни голодують». Після відпустки вдома у лютому 1932 р. казав серед червоноармійців: «В селі живуть дуже погано, колгоспники голодують і розбігаються... Сім'я моя голодує дома, а влада на місцях їй відмовляє в хлібі». Отримав три роки ВТТ [ГДА СБУ, спр. 75572-фп, цит. за: 2, с. 180].

У березні 1933 р. заарештовано Захара Соловійова, який служив стрільцем в охороні Наркомату шляхів сполучення, та ув'язнено на три роки. Йому, зокрема, інкриміновано такі твердження: селяни «навіть чи будуть виступати на захист своєї країни» (лютий 1932); суперечка з політпрацівниками щодо покращення становища робітників, які скоро будуть «помирати з голоду» (червень 1932); «селяни цими колгоспами розорили, скоро всі здохнемо з голоду. ... розорене селянство захищати» СРСР не буде (серпень 1932). В червні 1932 р.

1929 р. запропонувала використати термін на заміну терміну (але не суті ГУЛАГу) «концентраційний табір» (цей термін вперше з'явився у 1918 р.). Детальніше див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сос. А.И. Кокорин, Н.В. Петров. М. : МДФ, 2000. 888 с. https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/gulag-glavnoe-upravlenie-lagerej-1918-1960/

¹Примітно, що в травні 1933 р. справу було припинено, можливо, через смерть обвинуваченого(ого)их.

він залишив на столі караульного приміщення написану ним антирадянську листівку [ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3854, 3855, цит. за: 4, с. 45–46].

У щоденнику селянина Нестора Білоуса є цінні датовані записи про військовослужбовців. Зокрема, червоноармійці згадані як такі, що охороняють колгоспні поля, щоб селяни не зрізали колоски, та супроводжують пійманих до сільради (запис від 16 липня 1933 р.), а командири Червоної армії, які щодня проїжджають повз Таганку¹, де уже понад місяць лежить труп (радіше, його залишки через процеси розпаду) померлого від голоду і ніхто його не прибирає, «не мають діла» до цього (10 червня 1933 р.) [ГДА СБУ, спр. 75578-фп, цит. за: 12, с. 186].

Зафіксовано навіть намагання оцінити кількість виморених голодом як приклад реакції високопосадовця Червоної армії на Голодомор. Колишній есер Шлигров на допитах засвідчив, що у 1933 р. генерал-майор, командир 201-ї повітряно-десантної бригади І. Безуглий «нібито посилав в Україну людей збирати по селах дані про кількість голодуючих і померлих від голоду українців». На початку 1941 р. його було усунено від командування бригадою з пониженням у званні [РДВА, ф. 9, оп. 39, спр. 105, арк. 19, цит. за: 3, с. 348].

Політичні заняття з політруками часто ставали місцем морального випробовування для курсантів чи призваних на службу. Індоктринація ідеологічними установками партії існувала тут у концентрованому вигляді. І вчорашні очевидці голоду мали ламати себе, зраджуючи пам'ять про убитих голодом родичів, слухаючи на політзаняттях про відсутність того, свідками та учасниками чого вони були.

У 1935 р. було заарештовано курсантів-червоноармійців Андрія Замаха й Івана Чергикала. Зокрема, останній на політзанятті заперечив критику політруком капіталістичного ладу і нагадав, що в 1933 р. селяни «дохли з голоду» й про це знала радянська влада. На підтвердження своєї позиції він навів спогади про приїзд С. Косіора у своє рідне село. Побачивши опухлу від голоду жінку, партійний високопосадовець лише запитав її про кількість вироблених нею трудовнів і не надав ніякої допомоги. Андрій підтримав Івана.

¹ Назва «Таганка» вживається на означення вулиці у Харкові або села у Харківській області.

Курсанти отримали по три роки ВТТ, а Івана у 1938 р. було повторно ув'язнено на цей самий строк за «критику колгоспного ладу» [ГДА СБУ, спр. 56321-фп, цит. за: 2, с. 239].

Червоноармієць Олейников запитав у політрука в одній із частин Ленінградського військового округу: «Невже жоден із членів уряду не знав про те, що на Україні у селян відібрали все до зернини, народ умирав голодною смертю і мертві люди валялися на дорозі? Я впевнений, що вони знали про це, проте не вжили жодних заходів» [РДВА, ф. 9, оп. 39, спр. 75, арк. 242, цит. за: 2, с. 346].

Ситуація в сільській місцевості продовжувала залишатись складною і після Голодомору, як його визначають історики до середини – кінця літа 1933 р. Наступні роки також засвідчують голодування селян. Тож іноді у документах важко ідентифікувати вказівки на голод як такі, що стосуються саме Голодомору, а не голодування самого початку чи середини 1930-х рр., хоча часто трапляються відсилки саме до 1933-го р. Наголосимо також, що наведені нижче свідчення людей про голодування та Голодомор є лише тими, які було зафіксовано цензурою, сексотами та контролюючими органами. Вочевидь, такі настрої були доволі масовими серед людей, дотичних до Червоної/Радянської армії.

У квітні 1934 р. було заарештовано командира відділення взводу зв'язку Овруцького, колишнього селянина-одноосібника, згодом, зрозуміло, виключеного із комсомолу. У нього виявили твір «Сон» – «алегоричний спогад-сновидіння про голод». Було також встановлено його авторство листівок, поширюваних у полку. У спогаді було «змальовано страхітливую картину голодних мук дитини й діда, порівняно їх із муками всього народу», а винними названо «мікробів-паразитів під назвою “комуністи”» [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 27, спр. 3, арк. 73–75, цит. за: 2, с. 239].

Перлюстровані¹ листи селян до червоноармійців свідчать про зростання «негативних настроїв». У 1934–1935 рр. «кількість негативних висловлювань у листуванні вдвічі-утричі перевищувала позитивні й надалі така тенденція тільки посилювалася»

¹ В архіві ГДА СБУ збереглися не оригінали листів, а машинописний передрук, надісланий до відома ДПУ, партійним і чекістським органам. Детальніше див: [5, с. 48].

[3, с. 323]. У листах, отриманих не пізніше 15 травня 1934 р., цензорами було резюмовано, що йшлося про «відсутність у них [членів родин військовослужбовців – *Т.Б.*] будь-якої їжі, опухання, смертність і випадки самогубства через голодування». Наприклад: «На сьогодні в нашому колгоспі вся робота стоїть, тому що народ голодний і опухлий помирає»; «Хліба колгосп не дає; хліб віддали державі, а самі голодні й босі. У нас тут страшний голод, багато людей задушилось від голоду»; «На нашому хуторі дуже багато голодуючих. Уже поїли всю полову, так що помираємо всі». Попри показну турботу влади про членів родин червоноармійців, часто автори листів навіть просять своїх дітей-військовослужбовців надіслати хліба [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 27, спр. 3, арк. 51–52, цит. за: 2, с. 72]. Інший лист з періоду 1934–1935 рр. теж свідчив про голодування: «Хліба нема й купити нема за що, надто дорого. Страшенно голодуємо. Ми втратили молоді сили та життєрадісність. Ми тепер в'янемо, як польові квіти у грудневі морози. Де ж життя? Де радість? Ось так нас нагородили хлібом. Народ занепав духом і з пониклою головою тихо-тихо шле прокляття» [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28, спр. 18, арк. 8, цит. за: 3, с. 323].

Приїзди військовослужбовців додому підтверджували напівголодне животіння родичів червоноармійців. Демобілізований з Червоної армії червоноармієць, родом з Одеської області, писав однополчанину, що він «приїхав додому й усіх застав напівмертвими. Усі були голодні. У нас немає того, про що в газетах пишуть, якщо б ти бачив наше життя, тобі здалося б, що тут інший світ. Живемо зараз на одній воді, молодих жодного немає, лишилися ті, які не можуть ходити. Мати лежить без свідомості, підтримувати її нема чим. Днями відправляю на той світ двох дітей» [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28, спр. 18, арк. 18, цит. за: 3, с. 323–324]. Військовослужбовець із Чернігівської області описав враження від села, яке було «голе, хліба ні в кого немає. Подвір'я всі поламані, тільки стоять одні будинки. Кого не питаєш, відповідають – той помер, інший помер. Мені навіть не віриться. І якби я був під час голодовки вдома, то, напевно, також помер» [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28, спр. 18, арк. 100, цит. за: 3, с. 324]. Лист з Харківщини повідомляв, що «зараз люди дуже пухнуть від голоду і здиhaють. І нам доведеться пухнути і загинути. Паспорти нікому не видають, бо нікому буде працювати в колгоспі.

Робочих багато, але не можуть працювати, бо опухли від голоду» [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28, спр. 18, арк. 56, цит. за: 3, с. 324].

Кореспонденція між червоноармійцями та їхніми родичами допомагає усвідомити, як виховна функція – одна із цілей, закладених Сталіним у Голодомор, – частково досягала мети. Налякани побаченим чи почутим, виснажені недоїданням в армії, деякі вчорашні селяни, теперішні червоноармійці, винесли урок про те, що асоціюватись з українським на території України небезпечно для життя. Так підсумував свій досвід один солдат у листі додому не раніше 15 травня 1934 р.: «На Україні жити погано, багато людей голодує й помирає від голоду[...] Я думаю після служби додому не їхати, а поїхати на Північний Кавказ, щоб і очі не дивилися на голодних людей» [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 27, спр. 3, арк. 64–65, цит. за: 2, с. 72].

Іноді Голодомор стає точкою відліку для намагання дати уявлення співрозмовнику/адресату про поточну ситуацію. Так, побачивши ситуацію у селі на власні очі під час відпустки, авіамоторист Гавриленко поділився з однополчанами: «Якби ви знали, що діється на Україні, це ж жах. Мужиків немає, працювати нема кому, усе дорого [...]». Настав час, гірший за 1933 р. Незабаром почнуть їсти один одного. Я не розумію, до чого це веде й кому це вигідно?» [РДВА, ф. 9, оп. 39, спр. 90, арк. 188, цит. за: 3, с. 346]. Червоноармієць Демченко 4 січня 1940 р. у розмові з комісаром запитав: «Допоки ви нас будете мучити? Ми вже пережили труднощі 1933 р., коли їли полу, але тоді було легше, ніж зараз, тепер же наші сім'ї подохнуть з голоду» [3, с. 346]. Приблизно у той самий період червоноармієць Р. Косаренко зауважив, що йому «все одно – чи тут пропадати, чи вдома. Дружина все одно з голоду пропаде, буде те, що було в 1933 р.» [3, с. 347].

Збереглися свідчення військовослужбовців про голод як умисно витворену катастрофу. Так, у 1937 р. було заарештовано молодшого командира хімічної роти Михайла Школьника. Засуджено його було на чотири роки ВТТ за «контрреволюційну агітацію серед військовослужбовців». Зокрема, він порівнював голодування 1932 р. від «недороду» з голодом 1933 р., «створеного штучно комуністами», адже урожай був хороший, свідченням чого було зерно на елеваторах.

Під час «бесіди з червоноармійцями з питань колгоспного будівництва він доводив, що 1933 року комуністи штучно створили голод у СРСР, щоб частину людей знищити, а решту насильно загнати в колгоспи». Винним себе не визнав [ГДА СБУ, спр. 75220-фп, цит. за: 2, с. 263]. Червоноармієць Носко, служачи в частині Ленінградського військового округу, висловив думку про те, що влада знала про голод: «У 1933 р. були голод, злидні, люди вмирали з голоду, а керівництву це було байдуже, жодних заходів не вжили» [РДВА, ф. 9, оп. 39, спр. 75, арк. 255, цит. за: 3, с. 346].

У 1938–1939 рр. НКВС фіксувала поширені висловлювання, які свідчили про «нелояльність» селян до влади через, зокрема, колективізацію та голод. Так, робітник київського заводу Дзюба казав, що «у майбутньому не все селянство піде воювати, позаяк є чимало незадоволених радянською владою» [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 30, арк. 45, цит. за: 3, с. 59]. Викладач Грецька описала настрої рідні у селі як «опозиційні», бо вони «не скоро забудуть 1932-й рік, коли стільки людей померло з голоду» [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 77, арк. 104, цит. за: 3, с. 59]. Селянин із села Кам'янець-Подільського був ще більш категоричним: «Якщо б спитати всіх червоноармійців, що тут розміщені, то виявилося б, що більша половина в разі війни готова розбігтися, а потім почати воювати проти радянської влади. По селах залишився б тільки спомин про колгоспи. Та й активістам би перепало за їх роботу на користь радянської влади» [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 30, арк. 124–125, цит. за: 3, с. 59].

Після початку війни одним з проявів антисоветської орієнтації українського суспільства стали «антикомандирські настрої» [3, с. 175], хоча й порівняння поточної ситуації з Голодомором тривало.

У жовтні 1940 р. у Приволзькому військовому окрузі було заарештовано прибулого з відпустки військовослужбовця Т. Симкіна. Йому було інкриміновано «поширення контрреволюційних чуток про голод на Україні» [РДВА, ф. 9, оп. 39, спр. 91, арк. 119, цит. за: 3, с. 346]. Натомість у грудні було заарештовано молодшого командира І. Кучера, родом з Київської області. В його шухлядці зберігався щоденник з «антирадянськими записами», і було також перехоплено листи до приятеля з його роздумами. Він порівнював ситуацію в Україні з Туркменістаном, де він побував вочевидь під час служби і виснував,

що в останній живуть краще за Україну [РДВА, ф. 9, оп. 39, спр. 95, арк. 134, цит. за: 3, с. 175]. Слідство занотувало його зізнання, що його погляди сформувалися у 1932 р. (було тоді 12 років) «під впливом учасників антирадянської організації, яка складалася з куркулів і заможних селян» [РДВА, ф. 9, оп. 39, спр. 95, арк. 134, цит. за: 3, с. 175].

Зафіксовано намагання політруків як посадовців, призначених головними з індоктринації військовослужбовців, балансувати між совістю, особистим досвідом голодування чи його спостереження та пропагандою. Так, Василя Пацюка було призвано у 1934 р. Вочевидь, не до кінця усвідомлюючи механізм дії машини брехні та пропаганди, він попросив розказати політрука про голод. Політрук натомість запитав, про який голод йдеться. Тоді новопризваний почав сам розповідати «про все, що було». Політрук його перебив і наказав після заняття зайти до нього. У кабінеті він «кричав»: «Припиніть ці дурні балачки, ніякого голоду не було й не могло бути, а вам за це дадуть 10 років» [1, с. 104]. Судячи з відсутності арешту Василя, новобранця не здали ні політруку, ні інші червоноармійці.

Ймовірно, такі спроби політруків «жити у правді», за висловом Вацлава Гавела, переважно закінчувалися арештами. Так, весною 1932 р. батько респондентки був політруком у частині, яка брала участь у розкуркуленні селян. Спираючись на теоретичні засади «ленінської політики», батько засуджував такі дії. Одного разу він на зборах у присутності великої кількості солдат протягом 4-х годин розповідав, «що відмовився виконувати злочинні вказівки і запропонував усім наслідувати його вчинок», оскільки сучасна політика є порушенням вчення Леніна. Одразу після виступу його забрали до Лук'янівського СІЗО, де протримали місяць, «допитували, били, погрожували стратити». Завдяки скарзі Калініну, батька випустили «побитого, у синяках і запеченій крові» в одязі, «чорному від кров'яних плям». За два тижні його поновили на службі. А ще за два тижні він помирав від кулі в серці. Скликана комісія констатувала самогубство, але родина їй не повірила. Поруч із смертельно пораним батьком стояла пляшка горілки і два гранчаки, і мати «так і не дізналась, хто ж пив з другого гранчака і хто викликав “швидку”». Також сумніви родини у діагнозі «самогубство»

спричинила і відсутність передсмертної записки для дружини і доньки [10, с. 573–574].

У 1940 р. за «антирадянську діяльність» було заарештовано викладача історії ВКП(б) Коростенської авіашколи старшого політрука А. Ротшке за «контрреволюційні висловлювання», зокрема у 1929–1933 рр. під час навчання в університеті про колективізацію, через яку країна «зайшла у глухий кут». На фінському фронті він «засуджував політику радянської влади, висловлював терористичні наміри стосовно керівництва» [ДАЛО, ф. 3, оп. 1, спр. 2, арк. 77, цит. за: 3, с. 213].

У політруків також проривалися спогади про голод при намаганні вирішити проблеми когнітивного дисонансу між пропагандою та особисто побаченим рівнем життя пересічних людей на анексованих територіях. Так, військовий партійний ідеолог, який проживав на квартирі у бессарабця, зауважив: «Ми 23 роки боролися, голодували, усілякі негаразди переносили, щоб принести трудящим усього світу свободу [...]. А ви тут жерете ковбаси і білий хліб!» [Керсновская Е.А. Сколько стоит человек; цит. за: 3, с. 213].

Зберегли архіви і один випадок смертної кари для червоноармійця, серед показів якого є і згадка про Голодомор. У 1937 р. було заарештовано Луку Даниленка; йому висунули обвинувачення за чотири статті КК РРФСР. В армії він служив з 1927 р., у 1930–1932 рр. навчався в Ленінградській артилерійській школі. Став заступником командира батареї 31-го артилерійського полку 35-ї стрілецької дивізії Далекосхідного військового округу. Відпустку літа – осені 1932 р. він провів у рідному селі на Сумщині. Побачене там наклалося на власне голодування і втрату родини, що призвело до «антипартійних й антирадянських позицій». Він казав, що «на Україні жити важко, хліба немає, люди їдять якусь суміш, деякі через нестачу хліба з голоду пухнуть. Хто не виконує плану хлібозаготівлі, того заарештовують... Я втратив усю свою рідню, усе своє потомство, всі вимерли від голоду». Він наважився на заперечення перед військовослужбовцями рішення січневого (1933 р.) пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), якими влада прозвітувала про небачені успіхи у сільському господарстві. У 1930–1933 рр. Лука був членом ВКП(б), однак не дбав про партійний квиток і

отримав дві догани за його втрату. У 1933 р. він «демонстративно заявив про вихід із ВКП(б) і здав партійні документи». З партії його виключили з формулюванням «за неправильне трактування класової боротьби на селі» та «опортуністичні погляди». Уже під час допитів він підтвердив, що «ворожість до радянської влади зародилась у 1932 р. через незгоду з лінією партії з питань колективізації сільського господарства та індустріалізації країни». Заступник командира обґрунтував свою позицію тим, що «голодний народ воювати не буде», а мільйони ув'язнених і виселених, яких він бачив у 1934 р., повстануть. Вироком став розстріл із конфіскацією майна [ГДА СБУ, спр. 75203-фп, т. 1–2, цит. за: 2, с. 257–258].

Показово, що селяни, ізольовані від міжнародних новин партійним симулякром преси, опинившись у ролі військових, які брали участь в анексіях на виконання пакту Молотова – Ріббентропа, намагалися використати для аналізу доступний їм досвід, зокрема про колективізацію і голод. Зафіксовано навіть висловлювання військовослужбовців, крім їхньої відрази до колгоспної системи, про ймовірність негативної зустрічі Червоної армії з населенням Західної України за умови знання про голод і про колгоспи [3, с. 347–348] і, реверсивно, вони пов'язували опір фінського народу у радянсько-фінській війні з обізнаністю фінів у питаннях колективізації та її наслідків [РДВА, ф. 9, оп. 39, спр. 87, арк. 316, цит. за: 3, с. 348].

Прикладом каналу передачі досвіду голодування на анексовані території є дії червоноармійця Ліфшиця. Як доніс його товариш, Лівшиць у жовтні 1939 р. переповідав новини про ситуацію в СРСР своїй родині з Волині, яких він не бачив 20 років. Серед оповідей була й історія про голод в СРСР і поїдання дітей у деяких місцевостях. Передаючи братові власний досвід виживання в СРСР, військовослужбовець порадив «закупати побільше борошна, картоплі, запасатися одягом» [РДВА, ф. 9, оп. 36, спр. 3581, арк. 217, цит. за: 3, с. 348].

Один селянин втік у 1933 р. від голоду у місто і у квітні 1941 р. розповідав, що його син Клим служив в армії і перебував у частині в межах Києва. Під час візиту додому Клим поділився спостереженням, що «всі, крім комісарів і партійців, кинуть зброю, аби тільки почалося. Та й між командирами немало є таких, що

в “ліс” дивляться. Мій Клим буде “воювати” так, як і всі інші [...]. “Вольний” (цивільний) піджачок призапасив» [Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна, с. 27, цит. за: 3, с. 109]. Інший селянин, який утік із заслання після депортації у 1929 р., також висловив переконання, що «весь народ, а особливо селянство, жде тільки, щоб почалося, а там – люди знатимуть, що їм робити [...]. За комісарів, за колгоспи люди не підуть воювати [...].» [Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна», с. 27, цит. за: 3, с. 109]. Аналогічні настрої засвідчив і респондент 1924 р. н. (воював у Другій світовій війні з вересня 1941 р.), що чув від «солдатів і навіть офіцерів» таку аргументацію: «Я в 33-му пух з голоду, то за що я повинен голову класти?» [1, с. 201].

П. Кулик (1928 р. н.) також підтверджує припущення очевидців Голодомору про небажання українців воювати. Він розповів про розкуркулених сусідів – родину Береговенків. Уже за часів нацистської окупації у село повернувся хлопець з цієї родини. Він розповів, що вся його родина була розстріляна у полі, а йому вдалося втекти, бо «активісти» були п'яні. Хлопець пішов служити у німецьку поліцію, і потім ходили чутки про його убивство червоними партизанами [9, с. 686]. Павло також надав свідчення про свого троюрідного брата Івана Комашку, вся родина якого померла від голоду. Мати Павла порадила Івану тікати на Кавказ. Він був настільки виснажений голодом, що не мав навіть сил підвестися із землі. Мати його підвела і наказала дорогою ніде не присідати. Він дістався Кавказу, вижив і оселився там. У 1938 р. Іван приїхав у гості і розповів свою історію: «Ніколи не забуду і не прощу їм (комуністам) того, що виморили всю мою сім'ю». Після початку німецько-радянської війни у 1941 р. він з однодумцями, «які не хотіли проливати свою кров за катів, ... боровся з НКВДешниками. Загинув у боротьбі з катами, але не за катів» [9, с. 686].

Тому очевидець Голодомору Павло підсумовує, що «він розуміє тих людей, які пережили лихоліття голоду, репресії, знущань, взяли зброю проти своїх катів. І навпаки – вважаю ненормальним явищем, коли людина, переживши все це, втративши своїх рідних і близьких, тоді, коли для катів прийшов скрутний час в 1941 р., взяла в руки зброю і пішла проливати свою кров за них» [9, с. 686–687].

Зрештою, останній відомий історикам випадок арешту, пов'язаний, зокрема, і зі згадкою про голод, мав місце у 1986 р. [11] – уже після початку горбачовської *перебудови*.

Висновки. Мілітаризований соціальний простір, яким стала Червона/Радянська армія, попри намагання влади витворити симулякр, ізольований та стерильний з точки знань про події за його межами, все одно продовжував бути складовою українського суспільного простору. Водночас український соціум продовжував переживати Голодомор навіть після його формального завершення (тобто покращення ситуації з харчами після нового врожаю 1933 р.), пригадуючи голодування та виморених голодом членів родин. Тож якщо не власні, то свідчення родин чи наочне бачення подій 1932–1933 рр. живили пам'ять військовослужбовців. Оскільки спецслужби часто нищили оригінали документів, залишаючи переписані ними уривки з «контрреволюційними висловлюваннями», то важко говорити про ядро подій, яке лягало в основу спогадів та свідчень військовослужбовців. Як впливає зі збережених документів, переважно це просто згадки про голод чи весну 1933 р., відсутність хліба/їжі та смертність членів родини.

Як свідчать документи, почуте чи пережитий досвід часто примушували людей до своєрідного опору тоталітарній системі, яка ховала злочини за брехнею і терором, хоча б у формі питань політрукам, щоб почути про голод; суперечок з ними; відмови від партійного квитка; демонстрації сурогатного харчу селян; діалогів з іншими червоноармійцями; складання віршів та листівок; порівняння поточної ситуації з Голодомором.

Тому спостереження С. Дейвіс, яка досліджувала російських селян 1930-х років, про те, що «у радянському суспільстві влада не мала міцної підтримки, а пораженьські висловлювання про війну як таку, що пришвидшить кінець колгоспів, були особливо поширеними» у їхньому середовищі [Davies S. Popular Opinion in Stalin's Russia, р. 94, цит. за: 3, с. 30], можна лише частково перенести на українське суспільство. Адже наведені висловлювання українських членів радянської мілітаризованої спільноти 1930-х років засвідчують не лише пам'ять про колективізацію (як у російському соціальному селянському середовищі), але й про голод, і не лише у селянській

спільноті (адже частина солдат з часом змінювала свій соціальний статус на містян). Кримінальне покарання військовослужбовців, включно із смертною карою, базовані на зафіксованих відповідними посадовцями та таємною поліцією свідченнях про голодування, смертність та страждання українського селянства, свідчать про тяглість пам'яті про голод. Це підтверджує концепти Ю. Шаповала та В. Гриневича про пам'ять, яка формувала українське суспільство не лише протягом 1930-х років, а й впливала на поведінку українців під час Другої світової війни та у повоєнний період (однак дослідження цього етапу не входить до нашого завдання). Наведені свідчення спростовують позицію Г. Касьянова, що українському суспільству «нав'язали» пам'ять про голод та політизували студії Голодомору.

Крім того, свідчення з різних регіонів України протягом 10 років після Голодомору дають змогу погодитись з В. Гриневичем, що саме пам'ять про голод стала своєрідним запобіжником неукорінення комуністичного світогляду «серед широких верств населення радянської України» та «стійкого невдоволення радянською владою» серед селян [3, с. 442–443].

Подальші дослідження пам'яті українців про Голодомор у мілітарному контексті Другої світової війни, а також після її завершення, зроблять внесок у соціальну історію українського суспільства середини 1940-х – кінця 1980-х років. Водночас рефлексії нащадків очевидців Голодомору під час російсько-української війни 2014–? рр. лише підтверджують як тяглість пам'яті про голод, попри майже столітню інформаційну війну Кремля на ниві заперечення геноциду, так і ототожнення сучасних геноцидальних практик російської держави з уже застосованими інструментами винищення українців, починаючи з 1918 р.

Список використаних джерел

1. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Радян. письменник, 1991. 584 с.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. / В. М. Даниленко (відп. упоряд.) ; упоряд. : Л. Аулова та ін., НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та

джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів : Центр дослідж. Визвол. руху, 2010. 470 с.

3. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ – Дніпропетровськ : Ліра. 508 с.

4. Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. Рівне : Рівнен. друк., 2008. 91 с.

5. Даниленко В. Голодомор 1932–1933 в Україні: Інформаційні ресурси документів ГДА СБУ. У *Голодомор 1932–1933 в Україні за документами ГДА СБУ* : анот. довід. / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Київ, 2010. С. 31–51.

6. Касьянов Г. Розрита могила. Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків : Фоліо, 2018. 304 с.

7. Касьянов Г. *Danse macabre*: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). Київ : Наш час, 2010. 271 с.

8. Киридон А. Темпоральні сценарії репрезентації колективної пам'яті. У Шаповал Ю., Нагорна Л., Бойко О. [та ін.]. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПЕНД, 2013. С. 79–92.

9. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій. Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фондація Укр. геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ : Калита, 2009. 936 с.

10. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій ; Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фондація Укр. геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ : Калита, 2009. 920 с.

11 «Репресований» зошит «33-й рік»: унікальний експонат потрапив до Музею Голодомору. 23 листопада 2020 р. *Новини: Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/represovanyj-zoshyt-33-j-rik-unikalnyj-eksponat-potrapyv-do-muzeiu-holodomoru/>

12. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : Фенікс, 2018. 352 с.

13. Український голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик (керівник проєкту) та ін. ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» та ін. Київ : Києво-Могилян. акад. 2003–2014. Т. 7 / Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). 2010. 542 с.

14. Шаповал Ю. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. У Шаповал Ю., Нагорна Л., Бойко О. [та ін.]. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПЕНД, 2013. С. 142–166.

15. Kasianov G. Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine. Budapest-Vienna-New York : CEU Press, 2022.

16. Kasianov G. Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction. *Journal of Genocide Research*. 2022. No. 24 (2). Pp. 216-227.

References

1. Kovalenko, L. B., & Maniak, V. A. (Comps.). (1991). 33-i: holod: Narodna knyha-memorial [1933: Famine: A people's memorial book]. Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].

2. Danylenko, V. M. (Resp. comp.). (2010). Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyi dovidnyk [The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine based on documents of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine: An annotated guide]. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu [in Ukrainian].

3. Hrynevych, V. (2012). Nepryborkane riznoholossia: Druha svitova viina i suspilno-politychni nastroi v Ukraini, 1939 – cherven 1941 rr. [Unbridled polyphony: World War II and socio-political moods in Ukraine, 1939 – June 1941]. Kyiv–Dnipro: Lira [in Ukrainian].

4. Davydiuk, R. P., & Zhyviuk, A. A. (2008). “Pochutysia odnym nerozryvnym zi svoimy bratamy i sestramy Velykoi Ukrainy”: Vidlunnia Holodomoru 1932-1933 rr. na Rivnenshchyni [“To feel inseparable from

our brothers and sisters of Greater Ukraine”: Echoes of the Holodomor of 1932-1933 in the Rivne region]. Rivne: Rivnenska drukarnia [in Ukrainian].

5. Danylenko, V. (2010). Holodomor 1932-1933 v Ukraini: Informatsiini resursy dokumentiv HDA SBU [The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Information resources of documents from the HDA SBU]. In V. M. Danylenko (Ed.), L. Aulova, & V. V. Lavreniuk, *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyi dovidnyk* (pp. 31-51). Kyiv [in Ukrainian].

6. Kasianov, H. (2018). Rozryta mohyla. Holod 1932-1933 rokiv u politytsi, pamiaty ta istorii (1980-ti – 2000-ni) [The unburied grave: The famine of 1932-1933 in politics, memory, and history (1980s-2000s)]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

7. Kasianov, H. (2010). Danse macabre: Holod 1932-1933 rokiv u politytsi, masovii svidomosti ta istoriohrafii (1980-ti – pochatok 2000-kh) [Danse macabre: The famine of 1932-1933 in politics, mass conscience, and historiography (1980s – beginning of 2000s)]. Kyiv: Nash chas [in Ukrainian].

8. Kyrydon, A. (2013). Temporalni stsenarii reprezentatsii kolektyvnoi pamiaty [Temporal scenarios of representing collective memory]. In Yu. Shapoval (Ed.), *Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeiskyi ta ukraïnskyi dosvid* [Culture of historical memory: European and Ukrainian experience], pp. 79-92. Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].

9. Veselova, O., Nikiliev, O. (Comps.). (2009). Pamiat narodu: Henotsyd v Ukraini holodom 1932-1933 rokiv. Svidchennia [Memory of the people: Genocide in Ukraine by famine of 1932-1933. Testimonies] (Book 1). Kyiv: Kalita [in Ukrainian].

10. Veselova, O., Nikiliev, O. (Comps.). (2009). Pamiat narodu: Henotsyd v Ukraini holodom 1932-1933 rokiv. Svidchennia [Memory of the people: Genocide in Ukraine by famine of 1932-1933. Testimonies] (Book 2). Kyiv: Kalita [in Ukrainian].

11. Natsionalnyi muzei Holodomoru-henotsydu. (2020, November 23). “Represovanyi” zoshyt “33-y rik”: Unikalnyi eksponat potrapyv do Muzeiu Holodomoru [The “repressed” notebook “The year 1933”: A unique exhibit enters the Holodomor Museum]. Retrieved from <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/represovanyj-zoshyt-33-j-rik->

unikalnyj-ekspонат-potrappyyv-do-muzeiu-holodomoru/ (Last accessed: 20.01.2024) [in Ukrainian].

12. Faizulin, Ya. (Ed.). (2018). “Represovani” shchodennyky. Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini [“Repressed” diaries: The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

13. Mytsyk, Yu. (Ed.). (2010). *Ukrainskyi Holokost. 1932-1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* [The Ukrainian Holocaust, 1932-1933: Testimonies of survivors] (Vol. 7). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Press [in Ukrainian].

14. Shapoval, Yu. (2013). Istorychna pamiat pro Holodomor: Vtrata ta vidnaidennia [Historical memory of the Holodomor: Loss and rediscovery]. In Yu. Shapoval (Ed.), *Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid*, pp. 142-166. Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].

15. Kasianov, G. (2022). Memory crash: The politics of history in and around Ukraine. Budapest, Vienna, & New York, NY: Central European University Press.

16. Kasianov, G. (2022). Holodomor and the Holocaust in Ukraine as cultural memory: Comparison, competition, interaction. *Journal of Genocide Research*, 24(2), 216-227.

Отримано / Received 06.03.2026

Прийнято / Accepted 31.03.2026

Опубліковано онлайн / Published online 28.07.2026

Tetiana Boriak,

Dr. Sci. (History), Associate Professor, Researcher,

History Faculty, Vilnius University

Universitety St. 7, LT-01122, Vilnius

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

THE RED/SOVIET ARMY OF THE 1930S–EARLY 1940S AS A SOCIAL ENVIRONMENT FOR THE FORMATION AND TRANSMISSION OF COLLECTIVE MEMORY ABOUT THE HOLODOMOR

The purpose of the article is to identify the characteristics of the way memories of the Holodomor were preserved among Red/Soviet Army soldiers as a

component of Ukrainian society, and to analyze these memories as a marker of public opinion in the form of socio-political attitudes: discreteness or continuity, sources of formation, core of remembrance, and channels of transmission. **Methodology.** The research is grounded in the principles of historicism and objectivity, with the primary methodologies employed being periodization and source analysis. **Scientific novelty.** The results of the analysis of historical sources are presented to confirm the conclusions of other scholars regarding the continuity of memories of the Holodomor using the example of the Red/Soviet Army. **Conclusions.** Despite the simplified source base caused by the absence of original documents, eliminated by the secret police and military/war censorship, the preserved historical sources allow us to speak of sporadic mentions of the famine in the information space of the Red/Soviet Army during and immediately after Holodomor, in the 1930s – beginning of the 1940s. The article demonstrates that these memories led to the establishment of a specific network for disseminating information about the Famine. The author highlights the following channels of information and memory transmission on Holodomor: questioning of the political leaders in the Army and open disagreement with their propaganda; refusal of party tickets; bringing of surrogate bread from starving villages; dialogue with other Red Army soldiers about the famine in the countryside; composition of poems and leaflets etc. The consolidation of these memories has been proven, as evidenced by comparisons of current events with the 1933 famine. The author's use of historical sources clearly demonstrates the advantage held by Yu. Shapoval's and V. Hrynevych's approaches on the continuity of memory and the limitations of G. Kasianov's concept for constructing Holodomor memory. Ultimately, the study proves V. Hrynevych's thesis about the memory of the Holodomor as a safeguard against the imposition of Soviet Russian-centered identity.

Keywords: Holodomor, Red/Soviet Army, memory of the Holodomor, transmitting of collective memory, repressions of the 1930s, Soviet totalitarianism, denial of the Holodomor, 1930s resistance